

Summary

This article is focused on logical-semantic relations of causality in a contradictory sentence (CS), manifested by adversative parataxis and concessive hypotaxis. Special attention is paid to the organisation of the functional-semantic field with its kernel, adkernel and peripheral zones, certain functional-semantic types of the CS correlate with. Within these types the degree of the causative relations is being revealed.

ГЕНЕТИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНСЬКИХ СОМАТИЗМІВ З ЇХНІМИ ВІДПОВІДНИКАМИ У НЕСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ (НА МАТЕРІАЛІ «ЕТИМОЛОГІЧНОГО СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ»)

Лучик А.А.

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Соматизми складають надзвичайно вагомий шар лексики кожної мови. З погляду сучасної лінгвістичної парадигми, яку дедалі частіше йменують антропоцентричною, обстеження цих одиниць набуває особливої ваги.

Ідея відтворення мовної картини світу, центром якої виступає людина, об'єднала чисельні кола мовознавців¹, активізувавши їхні наукові пошуки і у сфері соматичної лексики². Важливими при цьому виявились дослідження спільних і відмінних рис у способах вербалізації того чи іншого об'єкту навколишньої дійсності різними народами.

Сьогодні переважно такі спостереження ґрунтуються на обстеженні синхронного зрізу мовних систем. Проте, як нам видається, вирішенню поставлених завдань сприяє ретроспективний аспект дослідження, завдяки якому уможлиблюється встановлення генетичних зв'язків аналізованих одиниць. Спільні за походженням елементи можуть слугувати тією гілкою, від якої розгортається розгалуження національних мовних картин світу. Побудові останніх, безперечно,

¹Жайворонок В.В. Проблема концептуальної картини світу та мовного її відображення // *Культура народів Причорномор'я*. – № 32. – 2002. – С. 51-53; Лисиченко Л.А. Лексико-семантичний вимір мовної картини світу. – Харків, 2009. – 191 с.; Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. – Москва, 1990. – 107 с.; Яковлева Е.С. Фрагменты русской языковой картины мира (модель пространства, времени и восприятия). – Москва, 1994. – 344 с.; Bartmiński J. Językowe podstawy obrazu świata. – Lublin, 2006, S. 229-241; Grzegorzczukowa R. Pojęcie językowego obrazu świata // *Językowy obraz świata*. – Lublin 1999. – S. 43 – 45; Tokarski R. Słownictwo jako interpretacja świata // *Współczesny język polski*. – Lublin, 2001. – S. 343-370.

²Аркадьев Г.А., Крейдлин Г.Е. Семиотическая концептуализация тела и его частей. 1. Признак «форма» // *Вопросы языкознания*. – 2008. – № 6. – С. 78-97; Козеренко А.Д., Крейдлин Г.Е. Фразеологические соматизмы и семиотическая концептуализация тела // *Вопросы языкознания*. – 2011. – № 6. – С. 54-66.

сприяють дані тлумачних словників, зокрема для українців таким є «Словник української мови» в 11-ти томах [далі – СУМ], у якому лексичний пласт мови становить складну систему, а «на основі тлумачення лексичних значень окремих слів можна характеризувати відношення між цими лексичними значеннями як одиницями лексико-семантичної системи сучасної української мови»³.

Надійним джерелом побудови мовної картини слов'янського світу або окремих її фрагментів є етимологічні словники, з-поміж яких особливої ваги набуває «Етимологічний словник української мови» у 7-и томах [далі – ЕСУМ], який за своїм рівнем «не поступається іншомовним аналогам, зокрема слов'янським, а де в чому їх перевищує»⁴.

Об'єктом дослідження послужили соматизми, що називають тіло, частини тіла, внутрішні органи, тілесні рідини і под., в обсязі 133 назв, які подано в ЕСУМ як реєстрові. Їхні структурні та функціональні ознаки на цьому етапі дослідження до уваги не бралися.

Мета пропонованої статті – виявити склад українських соматизмів з відповідниками у неслов'янських мовах і встановити ступінь активності взаємодії української мови з неслов'янськими на рівні соматичної лексики.

Уможливило реалізацію поставленої мети звернення до ЕСУМ, у якому «знаходять етимологічне висвітлення або характеристику стану їх етимологічної розробки зафіксовані в ХІХ і ХХ ст. слова української літературної мови і українських діалектів, як здавна успадковані, так і запозичені з інших мов»⁵, а структура словникових статей містить усі необхідні компоненти для з'ясування витоків українських соматизмів.

Для вирішення поставленої мети пропонованого дослідження зібраний матеріал можна представити у вигляді матриці. Засади такого підходу до аналізу реєстрових одиниць СУМу з метою побудови Українського семантичного словника були розроблені М.М. Пещак⁶. В аналізованих соматизмах виділяємо параметричний блок реєстрових одиниць і блок мов з етимологічними відповідниками до них, тобто той, що охоплює структурні компоненти з позначенням мов світу. Компоненти реєстрового параметричного блоку, які сформовані у досліджуваному матеріалі соматизмами, розташовані по вертикалі матриці, а список мов, параметрів етимологічної частини, – по горизонталі. Таким способом нами була побудована матриця, що по вертикалі містить 133 компоненти (соматизми), а по горизонталі – 81 елемент – назви мов, нарідів і діалектів, що мають відповідники до реєстрових одиниць.

Зі спостережень над матрицею випливає, що близько 32% соматичних одиниць індоєвропейського походження, які виявляють зв'язки з 81 мовою світу або нарідчями та діалектами.

³ Пещак М.М. Нариси з комп'ютерної лінгвістики. – Ужгород, 1999. – С. 71.

⁴ Бурковський І. Рецензія на: "Етимологічний словник української мови / Гол. ред. О. С. Мельничук. — К.: Наук. думка, 1982. — Т. 1: А–Г. — 631 с.; 1985. — Т. 2: Д–Копці. — 570 с.; 1989. — Т. 3: Кора–М. — 550 с."// Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Том ССХХІV. Праці Філологічної секції. — Львів, 1992. — С. 391-407.

⁵ Етимологічний словник української мови. — К., 1982. — Т. 1. — С. 7.

⁶ Пещак М.М. Зазнач. праця. — С. 79-85.

Крім слов'янських мов⁷, найбільшу спорідненість українські соматизми демонструють з лексемами германської мовної групи, зокрема західногерманської підгрупи. Так, більше 53% українських соматизмів споріднені з одиницями німецької мови⁸. Це лексеми на позначення верхньої частини тіла – голови, у тому числі і її порожнин (укр. *ніс* – двн. *nasa*, укр. *ніздря* – снн. *nöster*, нн. *nüster*, укр. *око* – нвн. *Auge*, укр. *язик* – двн. *zunga*, укр. *зуб* – двн. *kamb*, укр. *борода* – двн. *bart*, укр. *чепен* – снн. *scharf* «черепок», двн. *scirbi* «черепок»), нижніх і верхніх кінцівок та їхніх частин і об'єктів (укр. *нога* – двн., днн. *nagal* «ніготь», нвн. *Nagel* «ніготь», укр. *лікоть* – двн. *elina*, укр. *долоня* – двн. *tenar*, укр. *стопи* – свн. *stapf(e)* «крок, слід ноги», двн. *stapf(o)*, *staffo*, снн. *stappe*, укр. *рамено* – двн. *aram*, нвн. *Arm*), тулуба і його об'єктів (укр. *зад* – нн. *gat*), назви внутрішніх органів та внутрішніх об'єктів людського організму (укр. *утроба* – двн. *untar* (нім. *unter*), укр. *мозок* – двн. *marg* «кістковий мозок», нвн. *Mark* «кістковий мозок», укр. *скелет* – нвн. *Skelétt*, укр. *плазма* – нім. *Plásma*, укр. *плевра* – нім. *Pléura*, *Plturítis*), різних видів покриття людського тіла, наростів, пухлин і плям на ньому (укр. *бородавка* – нвн. *Warze*, укр. *мозоля* – двн. *masar* «вузлуватий наріст на дереві», *māsa* (*māse*) «шрам», укр. *гуля* – двн. *kūle* «кулька», нвн. *Kaule* «кулька»). Здебільшого генетичні зв'язки між соматизмами української і німецької мов пояснюються спільністю їхнього індоєвропейського походження, хоча деякі з них виявляються в обох мовах спільними запозиченнями з мов грецької та італійської груп (укр. *лімфа* – нім. *Lymphé*, укр. *бюст* – нім. *Büste*, укр. *міокард* – нім. *Myokard*). Фіксуються в українській мові і власне запозичення з німецької мови. Так, на думку авторів ЕСУМ, українська лексема шлунок є «запозиченням з німецької мови; свн. * *geslünge* «нутрощі» (н. *Geschlinge* «тс») пов'язане із снн. *slunk* «глотка, горло, паща; провалля», свн. *slunt* (□ н. *Schlund*) «тс», двн. *slintan*». Загалом за спільністю генетично споріднених соматизмів німецька мова стосовно української, як впливає зі спостережень за матрицею, перебуває на одинадцятому місці після таких слов'янських мов, як російська, білоруська, польська, чеська, словацька, болгарська, сербська, хорватська, словенська, македонська.

Генетично споріднених з англійською чи давньоанглійською мовою зафіксовано 40 українських соматизмів, що засвідчує більш віддалене положення англійської порівняно з німецькою від української мови у сфері зазначеної лексики. По суті, ті самі одиниці, що виявляють спорідненість з німецькими відповідниками, пов'язані і з англійськими лексемами, проте такі українські слова індоєвропейського походження, як *жила*, *утроба*, *мозоля*, *вус*, *чуб*, *ніздря*, не мають своїх реліктів у зазначеній сфері англійської мови. Як у німецькій, так і в англійській мові не фіксуються соматизми, споріднені з такими українськими лексемами індоєвропейського походження, як *уста*, *серце*, *голова*, *стан*, *пуп*, *горб*, *плесно*, *пліш*, *хребет*, *гортань*, *бедро*, *грудь*, *кишка*. Варто відзначити, що не

⁷ Див. про генетичні зв'язки українських соматизмів з їхніми відповідниками у слов'янських мовах нашу статтю у ювілейному збірнику на честь В.Г. Скляренка.

⁸ У пропонованому дослідженні враховуються й одиниці діалектів і наріч німецької мови, що в ЕСУМ мають наступні позначення: вн. – верхньонімецька, двн. – давньверхньонімецька, днн. – давньнижньонімецька, н. (нім.) – німецька, нвн. – ново верхньонімецька, нн. – нижньонімецька, свн. – середньверхньонімецька, снн. – середньо нижньонімецька.

виявлено жодного генетично спорідненого в українській і англійській мовах соматизму, який би не мав відповідника у німецькій мові.

Кількісний склад генетичних зв'язків українських соматизмів з лексемами інших мов західногерманської підгрупи розподіляється так: три українські соматизми мають відповідники у давньофризській мові (укр. *нога* – дфриз. *Neil*, укр. *стона* – дфриз. *stap*, укр. *воло* – фриз. *swella*); один – у мові їдиш (укр. *нейси* – їд. *pejes*), два у середньонідерландській (укр. *ребро* – снідерл. *ribbe*, укр. *стона* – снідерл. *stap*), один – у фламандській (укр. *мізинний* – флам. *Meizel* «крихітка»).

На відміну від мов західногерманської, у скандинавській і східногерманській мовних підгрупах виявлена значно менша кількість лексем, генетично споріднених з українськими соматизмами, зокрема, найбільше зв'язків (22)⁹ тут фіксується з давньоісландською (укр. *ребро* – дісл. *rif*, укр. *стона* – дісл. *stapi* «висока», укр. *нога* – дісл. *nagl* «ніготь», укр. *ніс* – дісл. *nǫs*, укр. *око* – дісл. *auga*, укр. *ніготь* – дісл. *nagl*, укр. *гуля* – дісл. *kūla*, укр. *чоло* – дісл. *halls*) і готською (12) мовами: укр. *ланіма* – гот. *aleina* «ліктьова кістка», укр. *око* – гот. *augō*, укр. *серце* – гот. *hairto*, укр. *ніготь* – гот. *ganagljan* «прибивати цвяхами».

З-поміж балтійської групи, передовсім, найтісніші зв'язки з українським соматичним фондом виявляють лексеми литовської мови. Спорідненість тут виявляється у 54 одиниць, тобто у понад 38% українських соматизмів. Крім спільної індоєвропейської лексики, спорідненими з литовськими є такі соматизми, як *мізинний* (лит. *māžas* „малий»), *пояс* (лит. *jūostas* «підперезаний»), *пузо* (лит. *pužas* «велика черевата людина»), *рука* (лит. *rankà*), *мармиза* (лит. *marmūzė* «морда, пика, мовчун, негідник»). З лексемами латиської мови генетичні зв'язки має 51, пруської – 28 українських соматизмів, які, по суті, всі походять з праслов'янської мови: *мозок* (лтс. *smadzenes*), *плече* (лтс. *plēcs*), *тіло* (лтс. *tēle* «образ, тінь, статуя»).

Приблизно рівною мірою виявляються генетичні зв'язки українських соматизмів з їхніми відповідниками у мовах італійської (50), іранської (47), грецької (45) та індійської груп (38), з яких найтісніше пов'язані лексеми української і латинської мов. Здебільшого їхні корені беруть свій початок від часів індоєвропейської або праслов'янської єдності. Спільні одиниці становлять тут передовсім слова-інтернаціоналізми, запозичені з латинської (*лімфа*), за її посередництвом (*фалос*) або з латинської за посередництвом західноєвропейських мов (*плазма*, *плацента*, *скелет*).

З іранських найчастіше відповідники українських соматизмів мають місце у мертвих мовах – авестійській (укр. *ніс* – ав. *nāh-*, укр. *вухо* – ав. *uši* «вуха, розум», укр. *кров* – ав. *xrū-* «шматок кривавого сирого м'яса», укр. *жила* – ав. *juā* «тятива, сухожилок», укр. *око* – ав. *aši*, укр. *брова* – ав. *brvat-*, укр. *рамено* – ав. *arəta* «рука», укр. *уста* – ав. *aošta* «губа», укр. *упроба* – ав. *antara* «внутрішній», укр. *зуб* – ав. *zəmbay*, укр. *стан* – ав. *stāna-* «стойка, місце, стійло».

⁹ У дужках зазначається кількість мов, наріч, діалектів, з лексемами яких аналізована одиниця, за даними ЕСУМ, виявляє генетичні зв'язки.

укр. *зад* – ав. *zadah-*, укр. *мозок* – ав. *mazga* «кістковий мозок»), і давньоперській (укр. *ніс* – дперс. *nāh-*, укр. *стан* – дперс. *stāna-*). У перській мові фіксується сім відповідників українським соматизмам (укр. *пук* – перс. *rag* «гроно фініків», укр. *стан* – перс. *sitān*, укр. *вуха* – перс. *hōš*), в осетинській – два (укр. *стан* – ос. *-ston* «місце, вмістилище, країна», укр. *рамено* – ос. *arm*), один – у согдійській (укр. *стан* – сог. **astān*).

Зі спостережень над матрицею випливає, що лише 13 українських лексем мають генетичні зв'язки з одиницями мов романської групи, зокрема французької 8 (укр. *голова* – франц. *tête*, укр. *лабети* – франц. *la bête*, укр. *пульпа* – франц. *roule, pulpe*), італійської 3 (укр. *бюст* – іт. *busto*, укр. *плацента* – іт. *placenta*, укр. *статура* – іт. *statura*), румунської 2 (укр. *борлак* – рум. *burlan* «труба, жолоб», укр. *грижа* – рум. *grîjă* «турбота, страх») та молдавської теж 2 (укр. *борлак* – молд. *бурлân*, укр. *грижа* – молд. *grîjэ*). Проте спорідненість українських соматизмів з їхніми відповідниками мов романської групи переважно не стільки пов'язана з їхнім спільним індоєвропейським походженням, скільки з процесами запозичень лексем з однієї із романських мов. Так, з французької мови запозичені лексеми *лабети*, *шевелюра*, з італійської за посередництвом французької слово *бюст*, а за посередництвом польської – *статура*.

Генетично споріднених з лексемами вірменської мови зафіксовано 9 українських соматизмів: укр. *горб* – вірм. *kart** «вудка, гачок», укр. *жила* – вірм. *jil* «нерв», укр. *зад* – вірм. *jet* «хвіст (собаки, лисиці, лева)», укр. *лікоть* – вірм. *olok* «гомілка», укр. *око* – вірм. *akn* «око, отвір, дірка».

Рідкісними є генетичні зв'язки українських соматизмів з їхніми відповідниками у мовах, що належать до кельтської, албанської, тохарської, анатолійської груп індоєвропейської сім'ї. З-поміж кельтських мов фіксується переважно спорідненість соматизмів з ірландськими (укр. *брова* – ірл. *brúad*, укр. *кров* – ірл. *crú* «сирий, незварений», укр. *плече* – ірл. *leithe* «лопатка») і кімрськими (укр. *ланіта* – кімр. *elin*, укр. *ніготь* – кімр. *ewin*, укр. *кров* – кімр. *scrau*) відповідниками. Фіксуються також поодинокі випадки спільних в українській і бретонській, в українській і корнській мовах індоєвропейського походження лексем: укр. *ніготь* – брет. *iwin*, укр. *нога* – брет. *iwin* «ніготь, кіготь», укр. *ланіта* – корн. *elin*, укр. *нога* – корн. *ewin*.

Лексеми *зуб* і *зад*, як і *нога*, *ніготь*, *плече*, *ланіта*, *кров*, *брова* та ін., утворюють групу соматизмів індоєвропейського походження, що мають релікти у максимальній кількості мов, тому очікувано для них знаходяться відповідники у тих мовах, де для одиниць інших лексико-граматичних угруповань вони практично не трапляються. Так, в албанських діалектах генетично спорідненою до слова *зуб* є лексема *dhqmp*, а до соматизму *зад* в албанській мові фіксується споріднена одиниця *dhjes* із семантикою «випорожняюся».

У тохарській групі, що, як і албанська, утворюється лише однією мовою, власне, мертвою тохарською, виявлені такі споріднені українським соматизмам лексеми, як *pärwan-* – *брова*, *ak* – *око*, *kat* – *зуб*, *käntu* – *язик*.

З усіх мов анатолійської групи відповідники до українських соматизмів, за даними ЕСУМ, мають місце лише у хетській, укр. *серце* – хет. *kard-*, укр. *плече* – хет. *paltana-*.

Поодинокими є й генетичні зв'язки українських соматизмів з їхніми відповідниками у неіндоєвропейських мовах, зокрема тих, що входять до складу тюркської і фіно-угорської сімей. П'ять українських соматизмів генетично пов'язані з одиницями дев'яти мов тюркської сім'ї, які входять до п'яти її окремих груп. Так, слово *башка*, запозичене з тюркських мов, відповідно, має споріднені лексеми у таких тюркських мовах, як якутська, татарська, кримсько-татарська, турецька, азербайджанська, алтайська (ойротська); соматизм *тулуб* – у татарській, казахській, алтайській (ойротській), чагатайській, телеутській; лексеми *борлак* і *стан* – у турецькій мові.

За даними ЕСУМ, тільки у соматизму *шия* фіксуються відповідники у мовах фіно-угорської сім'ї, зокрема марійська одиниця *šij, šü*, споріднена з лексемами фінської, саамської, хантійської, мансійської, мордовської та мови комі.

Отже, українські соматизми, що утворюють окремий важливий лексичний шар лексики, мають найрізноманітніші генетичні зв'язки з одиницями 81 мови світу. Стосовно кількісного складу спільного з українськими походження соматизмів мови індоєвропейської сім'ї за групами розподіляються так: 1) слов'янська, 2) германська: а) західногерманська підгрупа, б) скандинавська підгрупа, в) східногерманська підгрупа; 3) балтійська; 4) італійська; 5) іранська; 6) грецька; 7) індійська; 8) романська; 9) кельтська; 10) вірменська; 11) тохарська; 12) албанська; 13) анатолійська група. Крім того, українські соматизми мають генетичні зв'язки з лексемами мов тюркської і рідко фіно-угорської сім'ї. Запропонована методика матричного дослідження соматизмів, з одного боку, може бути корисною в обстеженнях інших типів лексичних угруповань, а з іншого – сприяє розвиткові тих напрямів сучасної лінгвістики, які об'єднало гасло антропоцентричності.

Summary

The paper presents the study of Ukrainian somatisms by means of matrix study which takes into account the composition and degree of their activity interaction with non-Slavic Ukrainian language at the level of somatic vocabulary.